

**Seminární práce k předmětu Aplikovaný sociologický výzkum
na téma
Metodologická problematika výzkumu náboženského fenoménu v ČR**

1. Úvod

Náboženství je jednou z oblastí v životě člověka, jež je pro zkoumání v rámci společenskovedního výzkumu poměrně problematická. Oblast náboženství je možné zařadit do obecnějšího výzkumu hodnot. Samotná analýza hodnot „...s sebou nese řadu metodologických obtíží. Hlavním problémem je to, že hodnoty nemůžeme pozorovat přímo, ale pouze nepřímo, obvykle pomocí výzkumů postojů a názorů respondentů.“¹ Náboženství však v sobě obsahuje kromě hodnotového rozměru také rozměr spirituální a transcendentní. Pokud jsou tedy respondenti dotazováni na víru a svůj vztah k náboženství, dotýkají se tazatelé oblasti, která je velmi osobní a navíc těžko uchopitelná a definovatelná. V rámci kvantitativního výzkumu, kterému se chce věnovat i tato práce, je situace ještě složitější. Na zvolené metodologii a zejména na podobě otázek a stimulů, které jsou jádrem kvantitativních dotazníků, závisí úspěch celého výzkumu. K jejich správnému vytvoření a sestavení je nutná detailní znalost zkoumaného fenoménu, v tomto případě náboženství a jeho specifčnosti v dané zkoumané populaci. Ani pozdější interpretace výsledků není bez komplikací. Tak jako u každé zkoumané problematiky, je důležité, aby si výzkumník uvědomoval specifické problémy a omezení daného tématu. „Pokud nejsou při interpretaci brána v úvahu tato omezení, výsledky budou zkreslené nebo hůře, budou nahrávat nějakému předem danému postoji – třeba obraně církví, nebo boji proti nim.“²

To jsou jen některé základní obtíže, se kterými se výzkumník při zkoumání náboženského fenoménu musí vyrovnávat. Tato práce by se ráda zaměřila na jejich detailnější rozbor a pokusila se o shrnutí některých metodologických specifik výzkumu náboženství. Zejména bych se chtěla věnovat na kvantitativním výzkumům z nedávné minulosti (tj.

¹ VEČERNÍK, Jiří, *Metodologický přístup ke komparaci hodnot*, in NEŠPOR, R. Zdeněk, VEČERNÍK (eds.), Jiří, *Socioekonomické hodnoty, politiky a instituce v období vstupu České republiky do Evropské unie*, str. 200

² NEŠPOR, R. Zdeněk, LUŽNÝ, Dušan, *Sociologie náboženství*, str. 192

zejména po roce 2000) a zmínit charakteristiky zkoumání náboženské problematiky v podmínkách české společnosti.

V první části práce bych se chtěla věnovat definici a výkladu náboženství jako zkoumaného fenoménu, neboť se domnívám, že ta určuje základní směr práce výzkumníka. V druhé kapitole bych ráda stručně popsala náboženskou situaci v České republice a z ní vycházející možné problémy výzkumu této oblasti. Třetí kapitola by měla obsahovat výčet hlavních kvantitativních šetření na téma náboženství v České republice po roce 2000. Pátá kapitola pak bude rozbohem jednotlivých vybraných metod, které je možné použít při výzkumu náboženství s popisem jejich charakteristik, kladů a záporů, včetně zmínění jejich použití v nedávných výzkumech.

2. Definice náboženství jako zkoumaného fenoménu

To, jak je na samotném počátku výzkumu náboženství definováno, určuje celé jeho pozdější směřování. Operacionalizace pojmu náboženství nám v průběhu výzkumu pomáhá určit jednotlivé dimenze, na které se budeme při dotazování respondenta zaměřovat. Největším úskalím právě u definice samotného náboženství je, že tomuto pojmu téměř každý „obecně“ rozumí. U každého jedince existuje nějaká představa o tom, co je náboženství. Nelze však tvrdit, a to zejména v současnosti, že by tato představa byla všeobecně stejná a sdílená.

Moderní společnost je charakteristická pluralitou přístupů. V otázce problematiky náboženství je tento specifický postoj každého jedince k víře a k náboženství vyjádřen v rámci konceptu „privatizace náboženství“. Podle sociologa Thomase Luckmana je privatizace náboženství součástí individualizace každého jedince v rámci moderní společnosti. *„Vzhledem k podobě náboženství to znamená, že institucionálně specializované základy tradičních náboženských institucí již nepředstavují jeho sociálně převažující formu. Tou se stává privatizovaná sociální forma náboženství, pro kterou je příznačné velké množství různorodých aktérů zapojených do sociálního konstruování různých druhů transcendence.“*³ Zjednodušeně řečeno každý jedinec má individuální představu o tom, co patří do náboženství a podle této své vlastní představy konstruuje svou náboženskou orientaci. Pokud se tedy snažíme v rámci kvantitativního výzkumu tento fenomén zkoumat v rámci současné moderní společnosti, je nutné uvědomit si, jakou oblast náboženství skutečně zkoumáme a zda náš

³ VÁCLAVÍK, David, 2010, Náboženství a moderní česká společnost, str. 35

výzkum opravdu vypovídá o náboženské situaci jako celku (tedy zda zahrnuje maximum možných přístupů v dané společnosti) či nikoli.

Obecně lze náboženství definovat například jako vztah k posvátnému. „*Jádro všech náboženství tvoří posvátno, které je vlastní každému náboženství.*“⁴ Pokud takto definujeme náboženství, bude jádro našeho výzkumu tvořit definice posvátna a vztah respondenta k posvátnu. „*Není známa definice náboženství, na níž by se širší vědecká komunita shodla. Náboženství v moderním smyslu je totiž velmi abstraktní pojem, k němuž se dospěje až na základě srovnávání.*“⁵ Pro komplexní výzkum náboženství lze stanovit definici náboženství co nejširěji a až v průběhu výzkumu postupně zjišťovat, co si respondenti pod pojmem náboženství představují, anebo je možné náboženství definovat úzce a zaměřit se pouze na některé jeho dimenze, ovšem pak je nutné být obezřetný při zobecňujících výpovědích z výsledků výzkumu.

„*Podle Glocka [1962] můžeme ve výzkumech náboženství rozlišit pět zkoumaných dimenzí. První z nich je příslušnost k náboženské skupině, druhou pak náboženské chování, třetí náboženská víra, čtvrtou náboženská zkušenost a pátou náboženské vědění.*“⁶ Zaměření se pouze na jednu z těchto dimenzí umožňuje detailnější výzkum. Podle toho, kterou dimenzi pro svůj výzkum zvolíme, vybíráme také výzkumné metody (více viz kapitola 5). Zároveň je nutné si uvědomovat, že každý náboženský systém je odlišný a klade důraz na jiné oblasti náboženství. „*Jiné náboženské systémy, ať již například islám nebo hinduismus, se totiž mnohem méně orientují na „víru“ a více zdůrazňují náboženskou praxi, poslušnost a příslušnost ke komunitě*“⁷ Podle toho, které náboženství je v naší zkoumané společnosti převažující, je opět nutné výzkum a jeho metody upravit. Mállokdy je možné se pomocí jedné metody a v rámci jednoho výzkumu zaměřit na všechna známá větší náboženství.

3. Náboženská situace v ČR

V souvislosti s výzkumem religiozity v moderní společnosti někteří autoři doporučují „...rozlišovat mezi tradiční institucionalizovanou religiozitou, jejímiž klíčovými indikátory jsou především členství v náboženské skupině (církvi), účast na bohoslužbách, důvěra v náboženské instituce a aktivní účast na životě náboženské skupiny, a tradiční privatizovanou religiozitou, kterou spojují především s vírou v Boha zahrnující i víru v duchovní či životní

⁴ OTTO, Rudolf, *Posvátno : iracionalita v ideji božství a její poměr k racionalitě*, s. 20-26.

⁵ HORYNA, Břetislav, *Úvod do religionistiky*, str. 18

⁶ VÁVRA, Martin, *Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu*, str. 1

⁷ NEŠPOR, R. Zdeněk, VÁCLAVÍK, David, *Příručka sociologie náboženství*, str. 291

*silu jako základ veškeré existence a míru hodnocení vlastní religiozity.*⁸ Pokud jsou čeští občané dotazováni na výše zmíněné charakteristiky tradiční institucionalizované religiozity, vycházejí z výsledků průzkumů jako jeden z nejméně sekularizovaných národů: Ve Sčítání lidu z roku 2001 se 59% obyvatel deklarovalo jako „bez vyznání“. Podle šetření ISSP 2005, „...více než 60% českých respondentů tohoto výzkumu uvedlo, že se nehlásí k žádnému náboženskému vyznání.“⁹ Ze dvou velkých výzkumů religiozity na začátku 21. století AUFBR 2007 a DIN 2006 navíc vyplývá velmi malá návštěvnost bohoslužeb. (pro srovnání tab. 1)

Tabulka 1. Návštěvnost bohoslužeb v letech 2006 a 2007 (v %)¹⁰

Návštěvnost	DIN 2006	AUFBR 2007
Alespoň 1x za týden	7,6	6,5
Alespoň 1x za měsíc	7,0 ¹¹	4,4
Několikrát za rok	8,8	8,9
Méně často	37,3	17,4
Nikdy	47,1	62,8

Důvěra v náboženské instituce, tedy nejčastěji v církve, je v české společnosti již tradičně velmi nízká, což odpovídá celkově malé důvěře v instituce v českém prostředí vůbec. „Podle výzkumu DIN 2006 vyjádřilo naprostou či částečnou důvěru v církve pouze 13,3% respondentů, a naopak úplnou či částečnou nedůvěru 56,2%.“

Pokud se však soustředíme na možnosti zkoumání tradiční privatizované religiozity, zjišťujeme zcela odlišný charakter českého národa. Pokud jsou Češi dotazováni na náboženské založení, jsou podle výsledků výzkumu silně nenábožensky založeni. „Podle výzkumu AUFBR 2007 se za nábožensky založené (alespoň částečně) považovalo pouze 22,7% z nich, kdežto jako nenábožensky založené se vnímalo 64,8%...“¹² Jsou-li však dotázáni specifitěji na charakter vlastní religiozity, docházíme ke zcela jiným závěrům. (viz. tab. 3)

⁸ POLLACK D. in VÁCLAVÍK, David, 2010, *Náboženství a moderní česká společnost*, str. 142

⁹ HAMPLOVÁ, Dana, *Religiozita dospělých v České republice na počátku 21. století*, in LUŽNÝ, Dušan, NEŠPOR, Zdeněk a kol. 2008, *Náboženství v menšině: Religiozita a spiritualita v současné české společnosti*, str. 21

¹⁰ VÁCLAVÍK, David, 2010, *Náboženství a moderní česká společnost*, str. 204

¹¹ Výzkum DIN nabízel mezi možnostmi „alespoň jednou za týden“ a „alespoň jednou za měsíc“ více možností – „téměř každý týden“ (2,3%), „2-3x za měsíc“ (2,9%) a „asi jednou za měsíc“ (1,5%)

¹² VÁCLAVÍK, David, 2010, *Náboženství a moderní česká společnost*, str. 208

Tabulka 3. Reflexe vlastní religiozity (v %)

	Naprostou souhlasím	Spíše souhlasím	Spíše nesouhlasím	Naprostou nesouhlasím	Neumím si vybrat
Jsem duchovně založený a žiji podle církevního učení	8,2	17,2	19,1	50,1	3,9
Jsem svým způsobem duchovně založený	13,8	31,8	14,8	35,4	2,7
Nemohu říci, jestli jsem nebo nejsem duchovně založený	6,5	14,8	25,2	40,5	9,8
Nejsem duchovně založený a o tyto věci se nezajímám	27,8	12,5	15	36,8	5

Pro výzkum religiozity české společnosti je významný poměrně vysoký počet těch, kteří naprosto či spíše souhlasili s tím, že jsou svým způsobem duchovně založení, bylo to více než 45% dotázaných. Z výzkumu DIN 2006 navíc vyplynulo, že „...více než 50% dotázaných věří v nějakou formu transcendentna...“¹³ (vyšší síla, duch nebo životní síla) Konkrétní představy o něm jsou však velmi rozličné, pouze relativně malá část respondentů (asi 10%) se ztotožňuje s představou křesťanského Boha.

Tyto výše zmíněné faktory naznačují, že je v české společnosti velmi rozšířený privatizovaný, individualizovaný a detradicionalizovaný typ religiozity, který je charakteristický i pro ostatní západoevropské společnosti současnosti. Narozdíl od nich však v české společnosti chybí silný vliv katolické církve. Dochází tak k procesu, ve kterém si lidé postupně vybírají různé prvky z odlišných náboženských systémů, které kombinují a vytváří si z nich pro sebe vlastní typ religiozity, vyhovující jejich potřebám. „*Náboženské systémy přestávají mít ostré hranice a stávají se tak jakýmsi fizy ideovými systémy, v jejichž rámci se ztrácí v našem kulturním a náboženském kontextu tolik typická dichotomie ortodoxie a hereze.*“¹⁴ David Václavík pro tento jev používá výraz „tekutá víra“, přičemž pojem „tekutý“ přebírá od polského sociologa Zygmunda Baumana. Neznačená to však, že by nové podoby víry, které se takto ve společnosti vytvářejí, neměly žádné jednotící prvky. Jedním z hlavních je zejména subjektivní přístup jednotlivců, kteří si víru sami vytvářejí. Nejsou to tedy (tak jako u tradičního přístupu k víře) pevná dogmata či instituce, ale „...*rozhodnutí jedince, které určuje co znamená být „křesťanem“, bez ohledu na to, zda by jeho názory či kultovní praxi někdo označoval za křesťanské.*“¹⁵

Religiozita a obecně přístup k náboženství v České republice má tak velmi specifickou povahu, kterou je nutno při jejím zkoumání zohledňovat. Stále je ve společnosti možné nalézt tradiční jednotící prvky vycházející z křesťanské tradice z minulosti, ale do popředí se

¹³ tamtéž, str. 210

¹⁴ tamtéž, str. 159

¹⁵ tamtéž, str. 163

postupně dostávají spíše jednotlivé individuální přístupy k víře kombinované se spirituálními prvky. Otázkou zůstává, co všechno z toho je ještě možné do oblasti náboženství zařadit a na tom se pravděpodobně neshodnou ani odborníci na religionistiku. Před samotným sestavováním výzkumu je však nutné si tuto pluralitu přístupů uvědomovat a přizpůsobit jí pozdější dotazování respondentů.

4. Kvantitativní výzkumy náboženství v ČR po roce 2000

4. 1. Sčítání lidu 2001

V případě Sčítání lidu „...odpadá problematika reprezentativity a non-response rate, protože sčítání lidu by mělo obsahovat data o celé společnosti. Na druhou stranu jde o data velmi zjednodušující, za nimiž se skrývá celá škála významů a možných interpretací a vzájemně neporovnatelná mezi různými zeměmi...“¹⁶ Sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001 odhalilo zejména 2 jevy v rámci české religiozity:

1. pokles věřících

„Počet lidí hlásících se k nějaké konkrétní náboženské skupině klesl o více než 10% (na 32,2%) a naopak téměř o 20% (na 59%) vzrostl počet těch, kteří se deklarovali jako „bez vyznání.“¹⁷ V absolutních číslech přišly od posledního Sčítání lidu v roce 1991 náboženské skupiny o více než 1,2 milionu obyvatel.

2. stáří věřících

„Census ukázal, že došlo k podstatnému zvýšení podílu věřících ve vyšších věkových skupinách...Všechny věkové kohorty v rozmezí 0-49 let vykazovaly výrazně nižší religiozitu, než byl průměr 32,2% a naopak vyšší kohorty ho zřetelně překračovaly, přičemž ve skupině starších 70 let byl počet věřících výrazně vyšší než 65%.“¹⁸

V rámci Sčítání lidu je však nutné připomenout, že je v něm obsažena pouze jedna jediná otázka týkající se náboženství. V roce 2001 je jednalo o otázku č. 14 „Náboženství, víra nebo nez vyznání“ ve které byla možnost „bez vyznání“ a „věřící-uved'te co nejpřesněji k jaké církvi, náboženské společnosti nebo víře se hlásíte“. Domnívám se, že takto položená jediná otázka na náboženství nemůže příliš vypovídat o stavu náboženské situace v České republice.

¹⁶ HAMPLOVÁ, Kvantitativní sociologické výzkumy náboženství in NEŠPOR, R. Zdeněk, VÁCLAVÍK, David, *Příručka sociologie náboženství*, str. 94

¹⁷ VÁCLAVÍK, David, 2010, *Náboženství a moderní česká společnost*, str. 194

¹⁸ tamtéž, str. 199

4. 2. World Values Survey

Tento výzkum se zabývá studiem hodnot a náboženských postojů od roku 1981. Dosud se uskutečnily 4 vlny tohoto projektu (1981-1984, 1989-1993, 1994-1999, 1999-2004) v 79-ti zemích světa. „*Kromě hodnotových orientací, účasti na životě občanské společnosti, tolerance nebo mezilidské důvěry věnoval tento výzkum pozornost významu církevních obřadů, sebedeklarované religiozity, schopnosti církvi dát odpovědi na současné problémy, víře ve vybrané náboženské skutečnosti, představám o Bohu, názorům na spojení politiky a náboženství.*“¹⁹

4. 3. International Social Survey Programme

Každý rok se tento mezinárodní výzkum zaměřuje na konkrétní sociální oblast. Modul náboženství byl opět aplikován v roce 2008 s podílem České republiky a účastí Sociologického ústavu AV ČR - Proměny české religiozity v mezinárodním srovnání, ISSP 2008. Témata se po určité době opakují, zároveň jsou připravovány zcela nové moduly. Každý modul obsahuje několik oblastí, které zachycují různé dimenze studované problematiky. Tato dílčí témata se v opakovaných výzkumech obměňují, takže obsah modulu je vždy revidován a je replikována pouze část otázek.

Otázky na náboženství týkající se zejména náboženské orientace respondentů a míry jejich účasti na bohoslužbách jsou obsahem každého šetření ISSP.

4. 4. Demokratizace a individualizace náboženství 2006

Jedná se o výzkum provedený Sociologickým ústavem AV ČR. „*Tento výzkum se zaměřoval na procesy detradicionalizace, individualizace a privatizace náboženských hodnot a forem náboženského života v současné české společnosti... K dispozici máme informace o 1200 dotazovaných. Ve výzkumu se mimo jiné zkoumala následující témata: očekávání od vlády, morální a etické postoje, důvěra v druhé lidi a instituce, názory na objektivitu vědeckého poznání, míra osobního individualismu, optimismu, fatalismu, postoje k náboženství, představy o Bohu, víra ve vybrané religiózní skutečnosti, důležitost církevních obřadů, charita a dobrovolnictví, sociální izolace, náboženská příslušnost a účast na církevních aktivitách*“²⁰ Výzkum probíhal v časovém rozmezí od roku 2006 do roku 2008.

¹⁹HAMPLOVÁ, Kvantitativní sociologické výzkumy náboženství in NEŠPOR, R. Zdeněk, VÁCLAVÍK, David, *Příručka sociologie náboženství*, str. 95

²⁰ tamtéž, str. 96

4. 5. Religiozita v reformovaných východo(středo) evropských zemích 2007 (AUFBR)

Výzkum byl již jednou proveden v roce 1997 a umožňoval srovnání v čase a porovnání mezi východoevropskými zeměmi. Zaměřoval se na výzkum religiozity, zejména na míru návštěvnosti bohoslužeb, význam přikládáný náboženským obřadům, důvěru v církev a náboženské instituce, hodnocení vlastního náboženského založení a představy o transcendentnu.

Několik otázek týkajících se religiozity bývá obsaženo i v pravidelných omnibusových šetřeních agentury CVVM eventuelně dalších agentur zabývajících se výzkumem veřejného mínění.

5. Metody výzkumu náboženství a jejich úskalí

„Podle Glocka [1962] můžeme ve výzkumech náboženství rozlišit pět zkoumaných dimenzí. První z nich je příslušnost k náboženské skupině, druhou pak náboženské chování, třetí náboženská víra, čtvrtou náboženská zkušenost a pátou náboženské vědění.“²¹ Podle výše uvedených dimenzí je možné rozdělit do skupin i jednotlivé metody, kterými můžeme náboženství zkoumat. U každé z prvních třech skupin bych se ráda pokusila zmínit příklady metod (vyznačeny tučně), jimiž je možné danou oblast zkoumat, přičemž se však nejedná o vyčerpávající výčet těchto metod. Zejména bych se chtěla zaměřit na některé, jež se objevily ve výzkumech zmíněných v kapitole 4. Náboženská zkušenost v rámci mně dostupných dat zkoumána nebyla a náboženské vědění bylo zkoumáno jen velmi okrajově jako názor respondentů na užitečnost znalosti Bible.

5. 1. Příslušnost k náboženské skupině

„Při analýzách charakteru a intenzity členství v jednotlivých náboženských skupinách je třeba si dát pozor na některé metodologické problémy související s možností kvantifikace tohoto fenoménu. Jednotlivé náboženské skupiny se totiž velmi liší v tom, jak členství vnímají, resp. v tom, jak takové členství vzniká.“²² Zejména tradiční náboženské skupiny považují za základ členství nějakou **formu vstupního rituálu**, kterým může být například křest. Údaje je tak možné odvozovat například z počtu pokřtěných osob v populaci. Takové informace není příliš velký problém získat, neboť záznamy o nich si vedou samotné církve a matriky. Otázkou však je, zda tyto údaje skutečně vypovídají o počtu věřících, protože například

²¹ VÁVRA, Martin, *Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu*, str. 1

²² VÁCLAVÍK, David, 2010, *Náboženství a moderní česká společnost*, str. 142

v případě křesťanské církve a vstupního rituálu křtu jsou pokřtěny často již malé děti. Vstup do církve proto nelze považovat za dobrovolné svobodné rozhodnutí člověka a ne každého, kdo je pokřtěn, je možné považovat za věřícího, stává se spíše formálním členem církve, se kterou ho však do budoucna, pokud bude chtít, nemusí spojovat nic víc než tato „formalita“. *„Jiné náboženské skupiny posuzují členství na základě aktivní účasti člověka na životě církevního společenství (křest zde může být až určitou vrcholnou fází integrace jedince do společenství). Takovými církvemi jsou například některé protestantské denominace, ale i některá nekřesťanská společenství řadící se k novým náboženským hnutím.“*²³ Některé ostatní církve nebo náboženské společnosti používají i jiné formy vstupního rituálu, například podepsaný souhlas jedince. Je proto třeba zohledňovat specifikum vstupních rituálů všech církví, na které se ve výzkumu zaměříme.

Na zjišťování počtu věřících na základě vstupního rituálu křtu se zaměřil výzkum Detradicionalizace a individualizace náboženství v roce 2006.

Přináležitost respondenta k náboženské skupině je možné zjišťovat také **přímou otázkou na členství** v církvi či náboženské instituci. V českém prostředí se však v případě použití této metody setkáváme s problémem odlišného přístupu k církvi a vyznání jako takovému. *„Církev, jako entita ztělesňující náboženskou instituci par excellence má pro ně (pro občany ČR) odlišné konotace než náboženské vyznání. Přihlásit se k určité církvi je pro výraznou část dotazovaných (hovoříme zde potencionálně přibližně o 20% občanů ČR) závažnější krok, než se přihlásit k náboženskému vyznání.“*²⁴ Velmi dobře lze tento jev vysledovat při srovnání výsledků starších výzkumů ISSP 1999, AUFBR 1997 a Národní identita ISNI 1995. *„...údaj týkající se procentuálního zastupení členů římskokatolické církve v roce 1997 ukazuje velice výraznou změnu. Jedná se o pokles o téměř 20% oproti roku 1995 a o více než 20% oproti roku 1999. V časové linii, kterou vytváří zmíněné výzkumy, působí dosti výstředně.“*²⁵ Ve výzkumu AUFBR 1997 se jeho autoři ptali na příslušnost k církvi, kdežto u ostatních výzkumů byla otázka formulována na vyznání, ke kterému se respondent hlásí. Důležitou roli zde pravděpodobně hraje i obecně silná nedůvěra v instituce, která je charakteristická pro českou společnost.²⁶ To vše ve spojení se stále více se prosazující individualizací a privatizací náboženství v moderní společnosti, která je charakteristická odmítáním institucionalizované podoby religiozity a tedy i mocenského centra (za které může být církev považována), je pro výzkumníka signálem, že samotné členství v církvi či

²³ tamtéž

²⁴ tamtéž, str. 144

²⁵ VÁCLAVÍK, David, 2010, *Náboženství a moderní česká společnost*, str. 144

²⁶ např. Tab. 21 VÁCLAVÍK, David, 2010, *Náboženství a moderní česká společnost*, str. 156

náboženské instituci nemůže dostatečně vypovídat o charakteru religiozity v českém prostředí.

Příslušnost k církvi či náboženské instituci se tradičně zkoumá v rámci Sčítání lidu. Zjišťovala se jak v roce 1991, tak v roce 2001. Ve sčítání z roku 1991 byla odpověď na tuto otázku dobrovolná a vzhledem k tomu, že se dříve za komunistického režimu tato informace nezjišťovala a vzhledem ke specifickému charakteru Sametové revoluce (jejíž úspěch byl do určité míry spojován s úspěchem katolické církve²⁷), bylo zjištěno velmi vysoké procento věřících, kteří se přihlásili ke katolické církvi, celých 39% populace (něco přes 4 miliony Čechů).²⁸ Otázka na příslušnost k církvi či náboženské instituci byla také obsahem výzkumu Religiozita v reformovaných východo(středo) evropských zemích 1997 a ISSP 2005.

5. 2. Náboženské chování

Nejčastěji používanou metodou zjišťující náboženské chování je metoda měřící **návštěvnost bohoslužeb**. Výhodou této metody je poměrně snadná dostupnost dat, neboť statistiky návštěvnosti bohoslužeb si vedou i samotné církve a otázka na návštěvnost bohoslužeb je srozumitelná každému respondentovi. Další výhodou, jak připomíná Martin Vávra ze SOCÚ AV, který se problematikou bohoslužeb zabývá detailněji, je to, že „...*existují silné vazby mezi touto proměnnou a například postojovými proměnnými, které by měly být na základě teoretických předpokladů náboženskosti ovlivněny.*“²⁹ (frekvence modlení se, zbožnost, příslušnost k církvi, víra v nebe aj.)

Ovšem i tato metoda má mnoho omezení. Jejím hlavním problémem je poměrně časté vychýlení odpovědí způsobené jevem *social desirability*. Tento problém není charakteristický pouze pro návštěvnost bohoslužeb, objevuje se napříč celým společenskovedním výzkumem, v rámci kterého ovlivňuje získávaná data a pokud si jeho vliv výzkumník neuvědomuje, může dojít k chybné interpretaci výsledků výzkumu. Social desirability je „...*tendence respondenta odpovídat tak, jak se domnívá, že je společensky žádoucí, spíše než by poskytl odpověď, která je pravdivá, ale představuje společensky odsuzovaný postoj nebo chování (tím může být například preference extrémní politické strany nebo užívání drog).*“³⁰ V počátcích metodologického výzkumu byla vážnost přikládána zejména možnosti ovlivnění respondenta osobností tazatele, což se chápalo jako důsledek psychologické vlastnosti respondenta - sklon

²⁷ více viz VÁCLAVÍK, David, 2010, *Náboženství a moderní česká společnost*, kapitola 5. Národ hledající Boha
Náboženství v rodící se pluralitní společnosti

²⁸ více viz. VÁCLAVÍK, David, 2010, *Náboženství a moderní česká společnost*, str. 135

²⁹ VÁVRA, Martin, *Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu*, str. 2

³⁰ VÁVRA, Martin, *Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu*, str. 3

podřizování se autoritám. Stejnou logiku je však možné použít i u rozšíření této koncepce: Většinový názor se stává pro respondenta autoritou, kterou se ve svém chování řídí. „...skutečné jednání je ovlivněno nejen postojem jednajícího, ale také tím, jak je ovlivněn převládajícími normami dané společnosti, a navíc i tím, jak silně vnímá sociální kontrolu v této společnosti.“³¹ Co se týče problematiky návštěv bohoslužeb, lze předpokládat, že se u odpovědí respondenta kromě jeho náboženského přesvědčení projeví také social disability, zejména pokud je chození do kostela společenskou normou a pokud v dané společnosti existuje silná sociální kontrola. S tím souvisí také to, zda je plnění dané normy v případě návštěvnosti bohoslužeb nějak důsledně kontrolováno a sankcionováno, jak je tomu například v Polsku a v USA. V současných metodologických diskusích navíc sílí přesvědčení, že ona „...„sociální žádoucnost“, kterou respondenti vnímají a vůči které přizpůsobují své odpovědi je (také) kulturní jev. Je silnější v kulturách, které mají silnější kolektivistické a konformistické rysy – například východoasijských. Je také silnější v zemích spíše chudších (poměřováno podle HDP na osobu) a uvnitř těchto zemí u individuů s menším vlivem. Tento fakt – to, že síla social desirability není distribuována náhodně, ale vykazuje systematické diference mezi kulturami a uvnitř těchto kultur mezi společenskými třídami – má významný důsledek pro sociologický výzkum [Johnson, Vijver 2003].“³²

Další metodologické problémy vyvstávají již u samotného sběru dat. Nejčastěji sociologové získávají data z výzkumů typu „survey“³³, ve kterém jsou přímo obsaženy otázky na návštěvnost bohoslužeb. Jiným zdrojem dat mohou být také statistiky vedené samotnými církevními organizacemi. Ty si zaznamenávají počty osob navštěvujících bohoslužby, ke kterým jsou někdy zjišťovány i základní demografické charakteristiky. Velmi však záleží na tom, v jakém období byla data sebrána. Je všeobecně známé, že v období „velkých církevních svátků“, mezi které tradičně řadíme Vánoce, Velikonoce a také Nový rok je účast na křesťanských bohoslužbách v České republice abnormálně vysoká. Přesto, anebo právě proto jsou někdy data církvemi sbírána právě v tomto období. Většina ostatních sběrů dat probíhá při nedělních bohoslužbách.

V rámci zjišťování návštěvnosti bohoslužeb je bezpochyby jako u zkoumání jakéhokoli jiného sociálního fenoménu podstatné, jak je formulovaná otázka. „V polovině devadesátých let proběhl v rámci General social survey (GSS) pod vedením Toma Smithe experimentální výzkum, který zjišťoval návštěvnost bohoslužeb pomocí různě formulovaných

³¹ tamtéž, str. 3

³² tamtéž, str. 4

³³ tamtéž

otázek.³⁴ První varianta formulace otázky se snažila zařadit návštěvnost bohoslužeb mezi běžně vykonávané činnosti a snížit tak efekt social disability. Druhý koncept otázky měl za cíl zlepšit vybavování si účasti na bohoslužbách z paměti. Třetí varianta se pak snažila o odlišení návštěvy bohoslužby od jiných příbuzných činností. „Nejvyšší podíl respondentů navštěvující bohoslužby vyšel z výzkumu Gallupova institutu (41% respondentů, kteří uvedli, že se účastnili bohoslužby v uplynulých sedmi dnech), který používá také nejméně specifikovanou otázku. Poté následovala standardní otázka GSS (37,1% respondentů). Za ní následovaly otázky z experimentálního výzkumu. U nich podíl těch, kteří uvedli, že navštěvují bohoslužby, klesal od otázky 1 k otázce 3 (u ní to již bylo pouze 28% respondentů, kteří uvedli, že se účastnili bohoslužby v uplynulých sedmi dnech).“³⁵

Tabulka 2: Variantní znění otázek zjišťujících návštěvnost bohoslužeb použitých v experimentálním výzkumu GSS

- 1.) Nyní se Vás zeptám na některé věci, které jste mohl dělat během posledních sedmi dní. Zajímá mě pouze posledních sedm dní. Dělal jste od posledního (tazatel uvede den v týdnu před sedmi dny) následující:
 Šel jste k lékaři nebo podstoupil léčbu na klinice nebo v nemocnici?
 Jedl jste v restauraci (zahrnuje i restaurace s rychlým občerstvením)?
 Viděl jste film v kině?
 Zúčastnil jste se bohoslužby (religious service)?
-
- 2.) Který den nebo které dny jste se účastnil bohoslužby během posledních sedmi dní?
-
- 3.) Dělal jste během posledních sedmi dní následující:
 Navštívil jste pravidelnou týdenní bohoslužbu v kostele nebo synagoze (například nedělní ranní bohoslužbu)?
 Nezapočítávejte sem sledování bohoslužby v televizi nebo její poslech v rozhlasu.
 Sledoval jste bohoslužbu v televizi nebo ji poslouchal v rozhlasu?
 Zúčastnil jste se nějakého jiného typu náboženského setkání (například modlitební snídani, schůzka skupiny studující bibli, přednáška organizovaná církví)?

Zdroj: [Smith 1998]

Návštěvnost bohoslužeb je tedy možné používat jako jeden z indikátorů, který vypovídá o podobě náboženského života v dané zemi, je však nutné být při jeho používání obezřetný zejména kvůli konceptu social disability, podobě otázky, na kterou respondent odpovídá a období, kdy byla pořizována data. Stejně tak je nutné si uvědomovat, že „...*jak tvrdí i například i Andrew Greeley [2003], za návštěvou bohoslužby nemusí stát pouze intenzivní víra a naopak – lidé, kteří jsou religiózní a identifikují se s nějakým náboženstvím, se nemusí bohoslužeb účastnit. Důležitější pro účast je spíše vazba k rituálům a tradici, určitá lojalita, která se nemusí shodovat s intenzivní osobní vírou nebo pevným dodržováním náboženské doktríny.*“³⁶Návštěvnost bohoslužeb byla obsahem výzkumů ISRE 1999, AUFBR 2007 i DIN 2006.

³⁴ VÁVRA, Martin, *Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu*, str. 5

³⁵ tamtéž, str. 6

³⁶ VÁVRA, Martin, *Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu*, str. 4

5. 3. Náboženská víra

V případě zjišťování náboženské víry již není možné použít jednoduchou otázku, tak jako u náboženského chování a příslušnosti k církvi či náboženské instituci. Je třeba rozlišit, zda chceme zjišťovat charakter („podobu“) víry nebo do jisté míry i intenzitu víry.

O měření intenzity víry neboli **křesťanské ortodoxie** se pokusil L. Halman, T. Peterson a J. Verweij³⁷, kteří vytvořili tzv. „index křesťanské ortodoxie“, jež na české prostředí aplikoval Dušan Lužný. *„Základem indexu ortodoxie je pět konceptů klíčových v křesťanském pohledu na svět – víra v osobního Boha, víra v posmrtný život, víra v existenci nebe, pekla a hříchu. Při odpovědích na jejich akceptanci je vytvořena škála od nuly do jedné, kdy nula označuje absenci víry v jakoukoli z uvedených koncepcí a jednička plné ztotožnění se se všemi.“*³⁸ Při použití této škály v Evropském výzkumu hodnot v roce 1999 byla zjištěna velmi nízká hodnota indexu ortodoxie křesťanství pro Českou republiku, pouze 0,288.³⁹ Ovšem výše uvedený index pracuje pouze s tradičními koncepty křesťanské víry, od kterých je v moderní společnosti znatelný odklon. Zároveň je zde problém se zmiňovanou koncepcí „víry v osobního Boha“. V dotazníku byl koncept uveden takto doslova, ovšem spojení „osobní Bůh“ je z hlediska křesťanské věrouky poměrně problematické. Bůh nemůže být osoba jako taková, kterou je například možno zobrazovat a zároveň je v rámci věrouky zdůrazňována tzv. trojjedinnost, tedy že Bůh jsou vlastně 3 osoby. Není tedy jasné, zda se při použití této koncepce v rámci indexu ortodoxie i sami ortodoxní křesťané mohli ztotožnit s takto uvedenou koncepcí. Není zřejmé, zda nejasnost vznikla chybným překladem z angličtiny anebo zda je způsobena nedostatečnou znalostí křesťanské věrouky, při vytváření podobných indexů by si však měl být jejich autor jist, že uvedené stimuly či koncepce budou pro respondenty srozumitelné a že tedy budou měřit očekávaným způsobem.

Měření míry křesťanské ortodoxie se objevuje i ve výzkumném nástroji vytvořeném Danou Hamplovou a použitým v šetření ISRE 1999. Na základě faktorové analýzy dat vytvořila typologii čtyř základních **duchovních orientací** české populace. Do orientace křesťanství zahrnula reakce na tyto stimuly: víra v posmrtný život, víra v nebe, víra v peklo, víra v náboženské zázraky, postoj k Bibli, „Existuje Bůh který osobně pečuje o každou lidskou bytost“, „Pro mne má život smysl jen proto, že existuje Bůh“, víra v Boha jako osobu (opět problematický koncept). Do orientace okultismus zahrnula víru v amulety, víru

³⁷ VÁCLAVÍK, David, 2010, *Náboženství a moderní česká společnost*, str. 159

³⁸ tamtéž

³⁹ podle tamtéž

v horoskopu a víru ve schopnost věštců. Do fatalismu zahrnuje stimuly „Lidé mohou dělat jen málo pro to, aby změnil běh svého života“ a „Podle mého názoru nemá život žádný smysl“. Do orientace „Věra v člověka“ zahrnuje stimuly „Život má smysl jen tehdy, pokud mu nějaký smysl dá člověk sám“ a „Svůj osud si určujeme sami“. Uvedená typologie Dany Hamplové je zajímavá tím, že oproti pouhé otázce na příslušnost respondenta k církvi či na návštěvnost bohoslužeb se tato metoda snaží o detailnější zkoumání podoby víry či duchovní orientace jako takové. Použité stimuly je však vždy nutné před jejich použitím konzultovat s odborníky, v tomto případě pravděpodobně s odborníky na religionistiku a snažit se o co nejpřesnější charakteristiky jednotlivých duchovních orientací. Výzkumník je samozřejmě v tomto ohledu limitován rozsahem výzkumu a finančními prostředky, které jej někdy mohou nutit k redukci. Obdobná koncepce byla použita ve výzkumu Detradicionalizace a individualizace náboženství DIN 2006, na kterém se Dana Hamplová podílela, křesťanská orientace zde byla rozšířena o účinnost modlitby a víru v anděly a demony.⁴⁰ Výzkum se dále zaměřoval na víru ve věštění, léčitele, new age a reinkarnaci. Tyto oblasti se většinou řadí k tzv. „alternativní religiozitě“ a je sporné, zda je možné tuto religiozitu ještě řadit mezi náboženskou tematiku.

Nakonec bych ráda zmínila dva metodologické přístupy, které se zaměřily na **reflexi vlastní zbožnosti** u respondenta a **sebereflexi religiozity** u respondenta v rámci výzkumů AUFBR 2007 a DIN 2006. Výzkum AUFBR 2007 zjišťoval u respondentů, zda se cítí být „nábožensky založen“. Na výběr přitom měli z možností: „velmi nábožensky založen“, „částečně nábožensky založen“, „ani nábožensky, ani nenábožensky založen“, „spíše nenábožensky založen“, „naprosto nenábožensky založen“. Z uvedených možností není jasné, co se ve výzkumu pod pojmem „nábožensky založen“ myslí, ale uvedené možnosti jsou možnou alternativou k přímému dotazu na příslušnost k církvi. Zaměřují se spíše na respondentovo subjektivní vnímání sebe sama, než na faktickou příslušnost. Výzkum DIN 2006 použil obdobnou metodu, ale respondenti se v rámci ní vyjadřovali ke čtyřem specifitějším charakteristikám vlastní religiozity: 1. „jsem duchovně založený a žiji podle církevního učení“, 2. „jsem svým způsobem duchovně založený“, 3. „nemohu říci, jestli jsem duchovně založený nebo ne“, 4. „nejsem duchovně založený a o tyto věci se nezajímám“. Respondenti měli na tyto čtyři stimuly reagovat ve škále odpovědí od „naprosto souhlasím“, „spíše souhlasím“, „spíše nesouhlasím“, po „naprosto nesouhlasím“ nebo „neumím si

⁴⁰ HAMPLOVÁ, Dana, *Religiozita dospělých v České republice na počátku 21. století* LUŽNÝ, Dušan, NEŠPOR, Zdeněk a kol., 2008, *Náboženství v menšině: Religiozita a spiritualita v současné české společnosti*, str. 26

vybrat“⁴¹ Ve výzkumu DIN 2006 se za „duchovně založené svým vlastním způsobem“ považovalo 45% dotázaných oproti tomu ve výzkumu AUFBR 2007 se považovalo za „velmi nábožensky založené“ a „částečně nábožensky založené“ pouze 30% respondentů. Z těchto výsledků je tak možné usuzovat, že respondenti jsou ochotni spíše se ztotožnit s „duchovním“ nežli pouze „náboženským“ založením. Vzhledem k tomu, že v možných odpovědích však nebylo respondentům dovysvětleno, co je uvedenými charakteristikami myšleno, můžeme tak pouze hádat jaké motivy vedly respondenta k zařazení se do té či oné kategorie.

Oba výzkumy zároveň zjišťovaly **představy respondentů o transcendentnu**, které mohou být rovněž indikátorem mapujícím náboženskou situaci z hlediska podoby víry respondentů. Respondenti si měli vybrat z výroků „Existuje Bůh jako osoba“ (tento výrok je problematický z hlediska křesťanské věrouky, jak bylo zmíněno výše, ačkoli se snaží být právě kategorií pro věřící křesťany), „Existuje nějaká forma ducha nebo životní síly“, „Nevím, ale rád bych to věděl“, „Nevím, je mi to jedno“, „Neeixtuje Bůh, duch ani nadpřirozená síla“, „Nevím, neumím si vybrat“. Uvedené možnosti mapují spektrum možných postojů jen velmi hrubě a některé jsou jakoby vytrženy z kontextu (například „Nevím, ale rád bych to věděl“). Celkově je však uvedená metoda opět dobrou alternativou k prosté otázce na příslušnost k církvi a při jejím dokonalejším sestavení je pomocí ní možné detailněji zkoumat, čemu lidé v současné společnosti věří, ať je již jejich představa shodná s přístupem tradičních náboženství (například křesťanství) či nikoli.

6. Závěr

Seminární práce se, spíše než o detailní výčet možných metod zkoumání náboženství, snažila o částečné zmapování nejpoužívanějších metod zkoumání náboženství v českém prostředí a také o charakteristiku kladů a záporů jejich aplikace. *„Lze říci, ... že nějaké jedno „nejlepší řešení“ problémů spjatých s metodou dotazníkového šetření neexistuje a spíše než nalezení takového řešení, je důležité brát možná omezení vypovídací hodnoty dat v úvahu, nechápat datový soubor jako „černou skříňku“, ale místo toho učinit diskusi problému, omezení a nejasností součástí interpretace.“*⁴² O stručný výčet některých těchto základních omezení v oblasti výzkumu náboženství v České republice se pokusila i tato práce.

⁴¹ podle VÁCLAVÍK, David, 2010, *Náboženství a moderní česká společnost*, str. 209

⁴² VÁVRA, Martin, *Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu*, str. 2

7. Použité zdroje

- VEČERNÍK, Jiří, *Metodologický přístup ke komparaci hodnot*, in NEŠPOR, R. Zdeněk, VEČERNÍK (eds.), Jiří, *Socioekonomické hodnoty, politiky a instituce v období vstupu České republiky do Evropské unie*, Sociologický ústav AV ČR, Praha 2006, 1. vydání, ISBN 80-7330-085-0, 278 stran
- NEŠPOR, R. Zdeněk, LUŽNÝ, Dušan, *Sociologie náboženství*, Praha: Portál, 2007, 1. vydání, ISBN 978-80-7367-251-5, 232 stran
- VÁCLAVÍK, David, 2010, *Náboženství a moderní česká společnost*, Praha: nakl. Garad Paublishing a. s., 2010, 1. vydání, 256 stran, ISBN 978-80-247-2468-3
- OTTO, Rudolf, *Posvátno : iracionalita v ideji božství a její poměr k racionalitě*, Praha: Vyšehrad, 1998, 1. vydání, ISBN 80-70-21-260-8, 157 stran
- HORYNA, Břetislav, *Úvod do religionistiky*, Praha : OIKÚMENÉ, 1994, 1. vydání ISBN 80-85-24-164-1, 131 stran
- VÁVRA, Martin, *Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu*, CVVM: Naše společnost 2009/1
- NEŠPOR, R. Zdeněk, VÁCLAVÍK, David, *Příručka sociologie náboženství*, Praha: SLON, 2008, 1. vydání, ISBN 978-80-86429-92-2, 449 stran
- HAMPLOVÁ, Dana, *Religiozita dospělých v České republice na počátku 21. století* LUŽNÝ, Dušan, NEŠPOR, Zdeněk a kol., 2008, *Náboženství v menšině: Religiozita a spiritualita v současné české společnosti*, nakl. Malvern Praha, 1. vydání, 206 stran, ISBN 978-80-86702-53-7